Gausz Ildikó

A latin nyelv szerepének újraértelmezése a XVIII. században – a Collège szócikktől a tágabb vitáig

ORCID: 0009-0001-0726-7627

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.11

Nous analysons la redéfinition du rôle de la langue latine au XVIII[e] siècle à partir de l'étude de Collège de D'Alembert dans l'*Encyclopédie*. Nous montrons que l'ouvrage ne rejette pas le latin en bloc, mais distingue son usage scientifique, encore nécessaire à la communication savante européenne, de son enseignement traditionnel dans les collèges, jugé formaliste et conservateur. À travers la critique des méthodes pédagogiques, nous mettons en évidence que l'*Encyclopédie* inscrit la question du latin dans une réforme plus large de l'éducation, orientée vers l'utilité, l'expérience et l'autonomie intellectuelle. Le débat trouve son point culminant dans l'Affaire Tolomas, qui révèle que la querelle linguistique constitue également une lutte de pouvoir autour de la définition du savoir et de l'autorité culturelle.

Mots-clés: article Collège, Compagnie de Jésus, D'Alembert, langue latine

Kulcsszavak: Collège szócikk, D'Alembert, jezsuita rend, latin nyelv

Bevezetés

A XVII–XVIII. század folyamán a latin nyelv státusza és funkciói alapvető átalakuláson mentek keresztül. Míg a XV. századi humanisták világképében a latin egy meghatározott szellemi horizont hordozója és közvetítője volt, addig a XVII. század közepének *theatrum mundi*-ja, majd a felvilágosodás racionalizmusa már merőben eltérő módon viszonyult a tudáshoz és annak nyelvéhez. A latin nyelvhasználat változásai híven tükrözik azt a folyamatot, amely a vallási ortodoxia és az abszolutizmus barokk világából a polgári felvilágosodás felé vezetett. A fordulat néhány évtized alatt átalakította Európa szellemi életét, és a XVII. század második felében született tudósokra már szükségszerűen hatással volt az új gondolkodásmód. Ebben a közegben fokozatosan háttérbe szorult a latin nyelvű eposz és a harcos uralkodók dicsőségére írt panegyrika,[1] a vallási hév és az obskurantizmus lassan, de tartósan veszített korábbi erejéből, és a költészet hangja is megváltozott. A humanisták egyre gyakrabban választották a francia vagy más anyanyelvi kifejezésformákat, amikor uralkodóikat vagy mecénásaikat ünnepelték, ami jól tükrözi azt a kulturális elmozdulást, amelyet a felvilágosodás hozott az európai gondolkodásba.

[1] Hans Helander: „The Roles of Latin in Early Modern Europe". *L'annuaire du Collège de France*, 111. 2012. 886.

Mindez azonban nem a latin nyelv és a hozzá kapcsolódó műfajok eltűnését jelentette, hanem elsősorban azok normatív és kulturális státuszának átalakulását. A nyelv visszaszorulása ellenére jelenléte mennyiségileg továbbra is meghatározó maradt: az európai tudományos közlemények kritikai gyűjteményében[2] 1728 és 1740 között a publikációk mintegy 31%-a még ezen a nyelven íródott,[3] és az egyetemi disszertációk Európa-szerte egészen a XIX. század elejéig őrizték a latin nyelvűséget. A tudósok nem csupán az elméleti traktátusokban ragaszkodtak a nyelvhez, hanem a korszakban továbbra is születtek latin nyelvű eposzok és panegyrikák. Ez az ünnepélyes hangvételű irodalom, gyakran az augustusi mintákat, Vergiliust vagy Horatiust követve, az uralkodókat az „igaz hit" védelmezőiként dicsőítette. A latin szerepe és a tudományban való használatának átalakulása mindeközben élénk vitákat váltott ki, neves tudósok egész sora foglalkozott a kérdéssel, és a téma az egész *respublica litteraria* érdeklődését felkeltette.

A latintanítás kritikája

A latin nyelv tanítását már a XVII. század végén és a XVIII. század elején is jelentős bírálatok érték, és az 1740-es évektől ezek a kritikák tovább erősödtek. A korabeli reflexiókat jól összefoglalják Nonney de Fontenai 1746-ban megfogalmazott megállapításai:

> Távol áll tőlem, hogy lebecsüljem a latint, hiszen azok, akik nagyra értékelik, túlságosan is sokan vannak ahhoz, hogy ne bánjunk vele óvatosan; csak ne feledjük, hogy nyolc-tíz évig tart egy olyan nyelv tanítása, amelyet a gyermekek nemigen akarnak megtanulni, megterhelő elfoglaltságot jelent, amely a legtöbb gyermeket egész életére távol tartja a tanulástól és az olvasástól.[4]

Különösen gyakori panasz volt, hogy a latin nyelvet nem megfelelő módszerekkel tanítják, és túlságosan nagy helyet foglal el a tantervben. Sokan úgy látták, ez akadályozza a gyermekeket abban, hogy más tantárgyak elsajátítására is elegendő idejük maradjon. Joseph de Jouvancy jezsuita atya *Ratio studiorum* című művében mindösszesen egyetlen oldalt szánt a francia nyelvnek, vagyis továbbra is ahhoz a tantervi rendhez igazodott, amelyben a nemzeti nyelv még nem kapott hangsúlyos szerepet.[5] Charles Rollin, a Collège de France és a Collège de Beauvais egykori igazgató-tanára, később a párizsi egyetem rektora, ezzel szemben viszont éppen arra hívta fel a figyelmet, hogy a francia nem szerepel önálló

[2] *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savans de l'Europe*. I–XXVI. köt., Amsterdam, chez les Wetsteins & Smith, 1728–1741.

[3] Bruno Lagarrigue: *Un temple de la culture européenne (1728–1753). L'histoire externe de la Bibliothèque des ouvrages des savants de l'Europe*. Nijmegen, s. n., 1993. 202.

[4] Claude de Nonney de Fontenai: *Lettres sur l'éducation des princes avec une lettre de Milton, où il propose une nouvelle manière d'élever la jeunesse d'Angleterre*. Edimbourg, John True-Man, 1746. 86–87.

[5] *Ratio studiorum* [version de 1599]. Kiad. Adrien Demoustier – Dominique Julia, ford. Léone Albrieux – Dolorès Pralon-Julia, Paris, Belin, 1997. 248.

tanítási tárgyként. Véleménye szerint éppen ez az oka annak, hogy a „fiatalok mindig idegenek maradnak a saját hazájukban".[6]

A kollégiumok oktatása a XVIII. század elején még alig mutatott nyitottságot az új pedagógiai és nyelvi reformtörekvések iránt.[7] A tanulók latinul tanultak olvasni olyan műveket, amelyek jelentését nem értették, miközben az oktatás szinte kizárólag a latin retorikára és a skolasztikus filozófiára korlátozódott. A természettudományok, a történelem és a mindennapi életre vonatkozó etikai tanítás alig kapott helyet, különösen nem a francia nyelven folytatott oktatásban. Ebben a helyzetben egyre több író sürgette az ókori szerzők francia fordításban való olvasását, mivel azok stabil hivatkozási pontként szolgáltak, amikor a kortárs francia irodalomhoz való viszony még kialakulatlan volt. Emellett sokan úgy vélték, hogy a diákoknak anyanyelvükön kellene fogalmazniuk, mert csak így tehetnek szert valódi francia nyelvtudásra. A latin tanulásával kapcsolatban mindinkább az a felfogás került előtérbe, hogy – akárcsak a francia esetében – nem egyetlen rögzült módszer létezik. Az új megközelítésben a hangsúly előbb a szövegekkel való munkára helyeződött, majd az ismétlődő fordítási gyakorlatokra, végül pedig új eljárások kipróbálására. E szemlélet konkrét reformjavaslatokban is megjelent: egyre gyakrabban vetődött fel, hogy a tanulók inkább fordításokat végezzenek, ne idegen nyelvű fogalmazásokat, és hogy a nyelvtankönyveket is át kell dolgozni, egyszerűbbé kell tenni. Az efféle elképzelések a párizsi Egyetem kollégiumaiban is fokozatosan teret nyertek, miután Charles Rollin 1726 és 1728 között nyíltan a reformok mellé állt. A kérdéskör körül élénk vita bontakozott ki, amely túlmutatott a latin nyelv tanításának szűkebb didaktikai kérdésein. A XVIII. század folyamán a nevelés egészének újragondolása került előtérbe, még ha ezt később gyakran hajlamosak voltak pusztán a Rousseau-hoz kapcsolódó divatjelenségként értelmezni. Valójában azonban az oktatás problémáinak átgondolása végigkísérte a felvilágosodás teljes évszázadát, és az elvek, valamint a módszerek átalakítása olyan elképzelésekhez vezetett, amelyek csak a XIX. század során váltak a gyakorlat részévé.

Párizs különösen jól mutatja az intézményi sokféleséget és az ebből fakadó feszültségeket. A városban – Pierre Clarac megállapítása szerint – 1762 előtt nem kevesebb mint 38 jezsuita kollégium működött,[8] amelyek a kollégiumi oktatás meghatározó intézményi keretét adták. E domináns jelenlét mellett azonban más iskolák is léteztek, amelyek közül néhány közvetlenül az Université de Paris fennhatósága alá tartozott, és eltérő szellemi irányultságot képviselt. Ezekről az egyetemi kollégiumokról D'Alembert kedvezőbben nyilatkozott. Nagy tisztelettel emlékezett vissza például a Collège des Quatre Nations tanáraira,[9] amely a

[6] Charles Rollin: *De la manière d'enseigner et d'étudier les belles-lettres par rapport à l'esprit et au cœur*. 2. könyv, 1. fej., Paris, J. Estienne, 1726.

[7] Erről részletesen ír: Daniel Mornet: *Les Origines intellectuelles de la Révolution française (1715–1787)*. Paris, Tallandier, 2010. 323–346.

[8] Pierre Clarac: „L'*Encyclopédie* et les Problèmes d'Education". *Annales de l'Université de Paris*, 22. évf., különszám 1. sz., 1952. 213–240.

[9] Jean Le Rond D'Alembert: „Collège" (szócikk). In: *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Paris, Briasson, 1753, 3. köt., 636a.

janzenizmus egyik fontos központjának számított.[10] Párizsban tehát, akárcsak Franciaország más vidékein, a jezsuiták nem rendelkeztek az oktatás kizárólagos jogával, bármennyire is uralkodó volt az ezzel ellentétes vélekedés.[11] A kollégiumi oktatás sokféleségét Morange és Chassaing így jellemezte: „annyi különböző gyakorlat létezett, ahány iskola".[12] A jezsuiták intézményein belül is gyakran nagy volt a különbség az elméleti elvek és a mindennapi megvalósítás között: „A jezsuita pedagógia megértése csak akkor lehetséges, ha világosan elválasztjuk a *Ratio Studiorum* szóhasználatát attól a szellemiségtől, amelyből megszületett."[13] A század nevelésről szóló vitája azonban nem pusztán oktatási kérdés volt, hanem egyre inkább ideológiai természetűvé vált. A jezsuita tanrend bírálata sokak szemében az egyházi befolyás és a vallási ortodoxia elleni tiltakozást is kifejezte.

A korszak haladó pedagógusai közé tartozó janzenista Port-Royal iskolák és az oratoriánusok is csak óvatos újításokra vállalkoztak, hiszen lényegében annyit tettek, hogy a latin túlsúlyát részben mérsékelték, nagyobb hangsúlyt adtak a matematikának és a történelemnek, az utóbbit ráadásul már franciául tanították. Fontosnak tartották, hogy a gyermek a francia nyelven keresztül kezdje el a latin tanulását,[14] és a kezdeti franciáról latinra fordítás után a későbbiekben latinról franciára irányuló gyakorlatokkal mélyítse el a tudását. Mindezek ellenére a francia nyelv, a történelem, a természettudomány alapjai és az idegen nyelvek tanulása továbbra is háttérbe szorultak, ezekért a tárgyakért nem járt tanulmányi jutalomdíj.[15] A kollégiumok a tanárok minden érve ellenére zárva maradtak a megújulás előtt.[16] Még 1750–1760 között is alig történt változás, jóllehet a felvilágosult gondolkodók egyre hangosabban fogalmazták meg kritikáikat. A latin továbbra is meghatározta a tanórák világát, és a képzés súlypontját változatlanul az a gyakorlat adta, hogy a tanulók francia szövegeket ültettek át latinra prózában és versben egyaránt. Bár az oktatás keretei hosszú ideig tartották magukat, lassan mégis körvonalazódott az a felismerés, hogy sürgősen olyan nevelési szemléletre lenne szükség, amely nem csupán az uralkodás művészetére készít fel, hanem a művelt tétlenséggel (*otium cum litteris*) szemben több valódi haszonnal jár és nem kizárólag a múlt felé tekint. Akadtak olyanok is, akik szerint

[10] „Ezért tehát, ezekben a közoktatásról szóló gondolatokban, eszem ágában sincs kigúnyolni azokat, akik tanítanak; ezek az érzések nagyon távol állnának attól a hálától, amelyet tanítóim iránt nyilvánosan is megvallok." D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 636a.

[11] François de Dainville: „Effectifs des collèges et scolarité aux XVII[e] et XVIII[e] siècles dans le Nord-Est de la France". *Population Bulletin*, 10. évf., 3. sz., 1955. 466.

[12] Jean Morange – Jean-François Chassaing: *Le Mouvement de Réforme de l'Enseignement en France, 1760–1798*. Paris, Presses universitaires de France, 1974. 72. Az *Enciklopédia* kiadása tizennégy évig tartott, s ez a hosszú időtartam – a közben bekövetkező intézményi és politikai változásokkal együtt – a szócikkek nyelvében és időviszonyaiban is visszatükröződik. Erről tanúskodnak a D'Alembert által a Collège szócikkben (1753) használt jelen idők, valamint a Diderot által a Jésuite szócikkben és Jaucourt által az Unigenitus szócikkben (1765) használt múlt idők.

[13] François Charmot: *La Pédagogie des Jésuites: ses principes, son actualité*. Paris, Éditions Spes, 1951. 9.

[14] *Nouvelle méthode de messieurs de Port-Royal pour apprendre facilement la langue latine contenant les règles des genres, des déclinaisons*. Kiad. Claude Lancelot – Antoine Arnauld – Pierre Nicole, Paris, Vve Mabre-Cramoisy, 1696.

[15] Mornet, i. m., 173.

[16] Mornet, i. m., 63.

eljött az idő, hogy az oktatás indokolatlanul fenntartott egyházi és szerzetesi kiváltságát megszüntessék.

D'Alembert előszava az *Enciklopédiá*hoz

A latin nyelvtan történetével és leírásával foglalkozó kutató számára az *Enciklopédia* kivételes jelentőségű forrás. Egyrészt azért, mert a felvilágosodás kori Franciaország egyik legjelentősebb latin nyelvtanát közli, másrészt azért, mert ezt nem egy terjedelmes és nehezen hozzáférhető kötetben teszi közzé, hanem a nyelvnek szentelt szócikkek sorában. Így nem lezárt és mozdulatlan rendszerként áll előttünk, hanem olyan gondolkodás eredményeként, amely kötetről kötetre felméri saját tévedéseit vagy hiányait, majd megpróbálja kijavítani ezeket. Ez a folyamatos önreflexió teszi a művet különösen értékessé, mert a latin nyelv tanítását élő folyamatként jeleníti meg. Miközben azonban az *Enciklopédia* a latin nyelvet nagy alapossággal és tisztelettel tárgyalja, elmozdul annak hagyományos, megkérdőjelezhetetlen tekintélyétől. A XVIII. század közepén a latin nyelv használatáról szóló viták már az európai tudományosság tágabb kérdéseivé váltak, és szükségessé tették az állásfoglalást. Az *Enciklopédia* első kiadásának előszava, amely 1751-ben látott napvilágot, az új szemlélet egyik legmarkánsabb megnyilvánulása lett. Ezzel az állásfoglalással D'Alembert kockázatot vállalt, hiszen az *Enciklopédia* szerzőit és magát a művet amúgy is heves támadások érték.[17] Az „Elöljáró beszédet" vallástalansággal vádolták, és a kritikák súlyát mutatja, hogy D'Alembert néhány hónappal később külön „figyelmeztetést" fűzött a III. kötethez,[18] hogy megvédje saját érveit. A gondolatok, amelyeket ekkor megfogalmazott, gyorsan elterjedtek Európa tudós köreiben, és maradandó hatást gyakoroltak a filológiai kutatások történetére.

Nem véletlen tehát, hogy a latin nyelv szerepe az *Enciklopédia* előszavában is központi helyet kapott, státuszát mint a tudományos tudás egykori közvetítőjét és mint az irodalmi alkotás régi eszközét tárgyalja D'Alembert. Ez többek között abban a véleményben érhető tetten, miszerint a latin nyelvű versek és panegyrikák írása anakronisztikus, mivel e műfajok végleg elvesztették korábbi jelentőségüket. Ugyanakkor úgy véli, hogy a latin továbbra is alkalmas lehet a tudományok közös nyelvének, ezért világos határt húz az irodalmi latin és a tudományos szaknyelvek között. Külön figyelmet fordít azokra a tulajdonságokra, amelyeket főként a klasszikus nyelvi ideál követői a latinhoz és vele együtt a göröghöz kötöttek. Szándékosan éles hangon indít, tudatos retorikai támadással azok ellen, akik maradéktalanul rajongtak az antik nyelvek vélt tökéletességéért. Úgy írja le őket, mint akik válogatás nélkül átvették az ókori szerzők örökségét, fordították és kommentálták műveiket, majd kritikátlan tisztelettel fordultak

[17] Alig egy évvel az első kötet megjelenése után (1751) D'Alembert kompromittálta magát azzal, hogy védelmébe vette az *Enciklopédia* teológiai részének egyik szerzőjét, De Prades apátot, akinek a Sorbonne által elfogadott, majd elítélt tézise röpirat-hadjáratot és átütő botrányt váltott ki. A kritika és a vádaskodás kórusában fontos szerepet játszott a Jézus Társasága, amely természetesen ellenségesen viszonyult a filozófusok vallásellenes tendenciáihoz.

[18] „Avertissement des Editeurs", In: *Encyclopédie*, i. m., 1753, 3. köt., i–xjv.

feléjük anélkül, hogy valóban megértették volna szövegeiket.[19] D'Alembert a latin nyelv értelmezését nemcsak nyelvtani és esztétikai kérdésnek tekinti, hanem a modern műveltség egészére kiterjeszti, és ebből két fő irányt vázol fel. Az egyik annak felismerése, hogy a modern ember, különösen a tudós értelmiségi nem képes valóban elsajátítani a latint, és nem tud megfelelő érzékkel viszonyulni a klasszikus nyelvi szépségekhez.[20] A másik a hagyományos műveltség bírálata. D'Alembert élesen bírálja azt a fajta „szalonbölcsességet", amelyben az ókori nyelvek tanulmányozása nem a szellemi gyarapodás esélyét jelenti, hanem inkább a társasági szereplés és a hiúság szolgálatába áll.[21] Szerinte az ilyen ismeret nem fejleszti az ízlést, és a tudomány előrehaladásához sem járul hozzá. Ezzel szemben a filozófiai reflexiót és a természet tanulmányozását állítja előtérbe. Ezek sokkal nagyobb szellemi erőfeszítést kívánnak, és hosszabb távon lényegesen termékenyebb eredményekhez vezetnek.

Ugyanakkor D'Alembert nem tagadja meg teljesen a régi tudós nemzedék érdemeit. Úgy látja, hogy az ókori nyelvekben felhalmozott tudás fontos átmeneti állomás volt az európai műveltség fejlődésében, és szerepet játszott abban, hogy később nagy irodalmi és tudományos teljesítmények születhettek. A maga korszakában azonban ezt a hagyományt már meghaladottnak tekinti, mert a klasszikus nyelvek túlzott középpontba állítását inkább akadálynak tartja, mint előremutató lehetőségnek. D'Alembert szerint a latin és a görög tanulmányozására fordított szellemi energia sokakat abba a tévhitbe ringatott, hogy bizonyos eszmék vagy szépségek kizárólag ezeken a nyelveken fejezhetők ki.[22] Szerinte ez a szemlélet oda vezetett, hogy sokan szolgalelkűen beérték a szövegek puszta lemásolásával, és abban a hitben maradtak, hogy világos és igényes kifejezés kizárólag latin nyelven lehetséges. Ahelyett, hogy a művek tartalmi súlyát igyekeztek volna megérteni és továbbadni, a formai megoldások utánzásába temetkeztek. Ez nem újított meg semmit és nem ösztönzött eredetiségre, inkább eltorzította az esztétikai érzéket. Ennek alátámasztására D'Alembert megjegyzi, hogy az ókori nyelvek tanulása fáradságos vállalkozás, de a szerzők megismerését nem öncélként kellene kezelni: „Nem értették meg, hogy a görög és római szerzőket csupán azért kellett megismerni, hogy a legjobb gondolataikat hasznosítani lehessen; s hogy az a fáradság, amelyet nyelvük elsajátítása igényelt, csak hátráltatta az értelem előrehaladását."[23]

D'Alembert ezt a gondolatmenetet egy világos figyelmeztetéssel zárja, amelyben arra mutat rá, hogy az antik szerzők stílusának kritikátlan követése nemcsak időben eltolódott gyakorlat, hanem esztétikailag is bizonytalan alapokon áll. Így fogalmaz:

[19] Discours préliminaire. In: *Encyclopédie*, 1751, 1. köt., xx.
[20] Discours préliminaire, i. m., xxj.
[21] Discours préliminaire, i. m., xxj–xxji.
[22] Discours préliminaire, i. m., xxj.
[23] „On auroit dû se borner à se rendre familiers les Auteurs Grecs & Romains, pour profiter de ce qu'ils avoient pensé de meilleur; & que le travail auquel il falloit se livrer pour écrire dans leur Langue, étoit autant de perdu pour l'avancement de la raison." Discours préliminaire, i. m., xxj.

> Ráadásul nem látták be, hogy ha az ókoriak stílusában számos szépség elveszett számunkra, akkor ugyanígy sok hiba is elkerüli figyelmünket – s így könnyen megeshet, hogy épp ezeket a hibákat másoljuk, azt gondolván, szépségekről van szó. Végül is, amit a klasszikus nyelvek szolgalelkű használatával el lehet érni, az legfeljebb egy olyan stílus, amely különféle stílusok véletlenszerű elegyéből áll, s amely, bár talán helyes és csodálatra méltó a mi korunk szemében, Cicero vagy Vergilius számára nevetségesnek tűnt volna.[24]

Az antik nyelvek túlértékelését a *raison* háttérbe szorulásával kapcsolja össze, miközben az ókori szövegek olvasását legitimnek, az ezeken való írást pedig marginálisnak mutatja. Ez a megkülönböztetés közvetve a francia nyelv szerepét erősíti.

> Be kell vallanom, hogy sokkal megbocsáthatóbb, ha egy filozófus franciául ír, mint ha egy francia latin verseket fabrikál; sőt, azt is hajlandó vagyok elismerni, hogy ez a gyakorlat hozzájárult a világosság szélesebb körű terjedéséhez – ha ugyan valóban szellemi fejlődésnek tekinthetjük azt, hogy egy nép tudása csak a felszínen terjed el.[25]

A szöveg tétje nem pusztán az, hogy a latin alkalmas-e még új irodalmi alkotások kifejezésére, hanem az, hogy a modernség milyen viszonyt képes kialakítani a saját múltjával. A latin holt nyelvként való leírása nem filológiai tézis, hanem kulturális határ kijelölése. A múlt nyelve többé nem folytatható, csak értelmezhető. Ebben a kontextusban az antik nyelvek iránti „rajongás" nem a hagyomány tiszteletének jele, hanem annak el nem gyászolt elvesztése. A modern latinisták új művei nem azért problematikusak, mert nyelvileg tökéletlenek, hanem mert egy olyan folytonosság illúzióját próbálják fenntartani, amely már megszűnt létezni. A kritika így nem a latint, hanem a hagyományhoz való viszony egy meghaladott formáját utasítja el, és ezzel megnyitja a teret egy másféle, reflektáltabb, történetileg tudatosabb kulturális önértelmezés számára. Az antik nyelvek köré szerveződő tudósi önkép másik jellegzetes vonása, hogy azok, akik éveket áldoztak elsajátításukra, nehezen ismerik el a befektetett munka korlátait, helyette szívesebben beszélnek kifinomultságról és stiláris előnyökről. Ezeket azonban kevesen tudnák vitatni, hiszen a klasszikus kompetencia hiánya miatt alig akad, aki megalapozottan szembesíthetné őket eredményeik szerénységével. Így alakul ki

[24] „On ne voyoit pas d'ailleurs, que s'il y a dans les Anciens un grand nombre de beautés de style perdues pour nous, il doit y avoir aussi par la même raison bien des défauts qui échappent, & que l'on court risque de copier comme des beautés, qu'enfin tout ce qu'on pourroit espérer par l'usage servile de la Langue des Anciens, ce seroit de se faire un style bisarrement assorti d'une infinité de styles différens, très-correct & admirable même pour nos Modernes, mais que Cicéron ou Virgile auroient trouvé ridicule." Discours préliminaire, i. m., xxj.

[25] „J'avoüe qu'un Philosophe est beaucoup plus excusable d'écrire en François, qu'un François de faire des vers Latins; je veux bien même convenir que cet usage a contribué à rendre la lumiere plus générale, si néanmoins c'est étendre réellement l'esprit d'un Peuple, que d'en étendre la superficie." Discours préliminaire, i. m., xxx.

az a sajátos önmegerősítő kör, amelyben a tanultak egymás elismerésére támaszkodnak, és kölcsönösen fenntartják a megszerzett tudás presztízsét. A jelenség mögött mélyebb kulturális beidegződés áll. A korszak művelt közvéleménye hajlamos túlértékelni az antik irodalom jelentőségét, és kritikátlanul felmagasztalni az ókori szerzők teljesítményét anélkül, hogy valóban mérlegelné ezek tényleges súlyát a stiláris nevelés, a történeti tájékozódás vagy a filozófiai műveltség szempontjából.[26]

A felvetett kérdések már túlmutatnak a nyelvi vitán, és tágabb kulturális vizsgálatra ösztönöznek. Felmerül, hogy az antik örökség tanulmányozása milyen mértékben járul hozzá egy korszak szellemi fejlődéséhez, és mikor fordul át a hagyomány puszta megőrzésébe, amely már nem teremt valódi kapcsolatot az ókori gondolkodással. Mindez korántsem jelenti azt, hogy D'Alembert a latin és a görög nyelv szerepét elvetné. Tudományos jelentőségüket több helyen is elismeri, és ebben a felfogásban Diderot is osztozik vele. A latin további használatát szükségesnek tartja a nemzetközi tudományos érintkezésben, mert enélkül – figyelmeztetése szerint – az európai tudományosság széthullana számtalan különböző nyelvi mederbe. A használat módját viszont pontosan meghatározza. A formai csiszoltság helyett az értelmi világosságot és a tartalmi súlyt tekinti elsődlegesnek, és arra figyelmeztet, hogy a stiláris túlzások a tudományos gondolkodást inkább elhomályosítják, mint elősegítik.[27]

Nyelvelméleti felfogások változása

A fordítással kapcsolatban felmerült kételyek mögött egy tágabb nyelvelméleti hagyomány húzódik meg, amely hosszú időn át meghatározta a nyelvek természetéről való gondolkodást. Ennek egyik kiindulópontja az arisztotelészi eredetű felfogás, amely a XVIII. század második feléig maradt divatban, és azt állította, hogy egy idegen nyelv szépségének és művészi árnyalatainak megértése lehetséges. E szemlélet szerint a nyelvek artikulált hangok repertóriumai, amelyek segítségével egy nép kifejezi magát a kommunikáció során. Ilyen megközelítésben a nyelvek bizonyos értelemben felcserélhetők egymással, mert önmagukban nem hordoznak semmit abból a szellemiségből, amely az őket használó közösséget jellemzi. Ha pedig a nyelvet semleges jelrendszerként értelmezzük, akkor logikusnak tűnik az a feltevés, hogy megfelelő nyelvi képzés révén érzékelni tudjuk egy idegen nyelv minden árnyalatát, élvezhetjük annak szépségeit, és le is tudjuk fordítani őket.

E felfogás helyét a XVII. századtól lassanként egy új, racionalista alapokon nyugvó esztétika vette át. Ennek jelentős képviselői[28] abból indultak ki, hogy mi-

[26] „[…] tant on avoit conçû de respect pour les Anciens. C'est ainsi qu'une foule de peuples nés & affermis dans leurs erreurs par l'éducation, se croyent d'autant plus sincerement dans le chemin de la vérité, qu'il ne leur est même jamais venu en pensée de former sur cela le moindre doute." Discours préliminaire, i. m., xxiij.

[27] Discours préliminaire, i. m., xxx.

[28] Ludovico Antonio Muratori: *Della Perfetta poesia italiana spiegata, e dimostrata con varie osservazioni*. Modena, Bartolomeo Soliani, 1706; Gianvincenzo Gravina: *Della ragion poetica.* Roma, presso F. Gonzaga, 1708.

vel az emberi természet egységes, szükségképpen létezik egy „egyetemes és örök költői értelem" *(universalis et perpetua ratio)*, amely lehetővé teszi bármely korszak és bármely nyelv költészetének értékelését. Ez a szemlélet azonban nem tekintette a nyelveket önmagukban semleges rendszereknek, és nem abból indult ki, hogy a költészet minden nyelven azonos módon szólal meg. Éppen ellenkezőleg: úgy vélte, hogy a nyelv, miközben az egyetemes emberi természetet fejezi ki, ezt mindig kulturálisan és esztétikailag meghatározott formában teszi, s hogy ez a forma szorosan kapcsolódik az adott nép szellemiségéhez, vagyis a nyelv géniuszához. Az irányváltásban fontos szerepet kapott Gravina rövid írása is, a *De lingua Latina dialogus ad Emmanuelem Martinum*, amely egy nagyobb gyűjteményes kötet részeként jelent meg.[29] Ebben Gravina határozottan kiállt a latin nyelv irodalmi használata mellett, és a klasszikus nyelvek sajátos erejére hivatkozva ellenezte azoknak vulgáris nyelvekre való fordítását. Érvelése több ponton rokon vonást mutatott a későbbi D'Alembert-féle megközelítéssel. Úgy vélte, hogy a fordítás nem képes visszaadni egy nyelv árnyalatait, színeit és diszkurzív ritmusát, és hogy a fordító ügyetlensége csak tovább növeli a torzulást, hiszen minden nyelvnek megvannak a maga sajátos jellemzői, amelyek nem vihetők át más nyelvekre. A fordítás ezért szükségszerűen eltorzítja az eredeti szöveg szépségét, amelyet csak a gyakorlott olvasó képes megérteni. Ez a szépség nem csupán a latin szavak bájában, varázsában és gazdagságában, jelentésük árnyalataiban, a partikula- és kötőszóhasználatok sokaságában, a művészetekre és tudományokra utaló szavak bőségében rejlik. Jelentősége tisztán hangzásbeli szempontból is megmutatkozik, a szavak fenségében, a hanglejtések változatosságában, a magán- és mássalhangzók harmonikus keverékében, amely összességében kellemes ritmust eredményez.[30]

Fél évszázaddal Gravina dialógusa után a nyelv szellemiségének fogalma egy további értelmezési hangsúlyt kapott Francesco Algarotti *Saggio sopra la necessità di scrivere nella propria lingua* című, 1750-ben megjelent esszéjében.[31] Az írás Berlinben született, és kimutatható hatást gyakorolt D'Alembert-re, aki ezt a szöveget az *Enciklopédia* előszavának megfogalmazásához egyik fő inspirációs forrásként használta. Algarotti ebben – D'Alembert-hez hasonlóan – a klasszikus nyelvek irodalmi használatának lehetetlenségét hangsúlyozta, ám ezt nem csupán az esztétikai hozzáférés nehézségeivel magyarázta. Érvelésében meghatározó szerepet kapott a nyelv és a nemzeti karakter összefonódása, amely szerinte elválaszthatatlan kapcsolatot teremt a nyelvi forma és a kulturális sajátosságok között. A latin nyelv ebben a felfogásban már nem egy örök esztétikai norma, hanem egy letűnt világ nyelvi megtestesítése, amely a modern kulturális környezetben csak korlátozott mértékben képes újraéledni.

A fentiekben kibontakozó elméleti hagyomány három, egymástól jól elkülöníthető nyelvfelfogás irányába mutat. Az arisztotelészi szemlélet a nyelveket semleges rendszereknek tekintette, amelyek között lényegi különbség nincs, ezért a

[29] Gianvincenzo GRAVINA: *Originum juris civilis libri tres*. 2. köt., Napoli, F. Mosca, [1701] 1713.
[30] GRAVINA, *Originum juris civilis*, 663.
[31] Francesco ALGAROTTI: *Opere del conte Algarotti*. 4. köt., Cremona, L. Manini, 1779.

klasszikus nyelvek használata és fordíthatósága egyaránt lehetségesnek látszott. A Gravina nevéhez kapcsolódó értelmezés már nagyobb hangsúlyt adott a nyelv kulturális és esztétikai meghatározottságára, és a nyelv géniuszában jelölte meg azt a sajátos erőt, amely a latin irodalmi újraalkotását lehetővé teszi, fordítását azonban korlátozza. Az Algarotti által képviselt álláspont ennél is erőteljesebb elmozdulást hozott, mivel a nyelvet egy nép szellemiségének kifejeződéseként értelmezte, és ebből következően sem új művek latin nyelven való megírását, sem a klasszikus szövegek latinról más nyelvre való átültetését nem tartotta termékeny vállalkozásnak. E folyamat eredményeként olyan összefüggésrendszer rajzolódik ki, amelyben már világosabban érthetővé válnak azok a társadalmi és esztétikai szempontok, amelyek D'Alembert gondolkodását meghatározták. Ebben a tágabb értelmezési közegben helyezhető el az a felismerés is, hogy a latin nyelv és annak zenei harmóniája iránti tisztelet mögött D'Alembert szerint nem csupán nyelvi és esztétikai megfontolások húzódtak meg, hanem társadalmi privilégiumok is. A latinhoz fűződő tekintély nem vált el attól a társadalmi rendtől, amely a tudományos és irodalmi elismertséget gyakran a nyelvi kiváltságosságon keresztül érvényesítette. E kritika azt a tudós értelmiségi típust célozza, amely a klasszikus nyelvek ismeretét nem a tudás közvetítésére, hanem a társadalmi elkülönülés fenntartására használta.[32] Ugyanakkor ennek az érvelésnek a társadalmi hátterét is érdemes felidézni, mert gondolkodását nemcsak a nyelvelméleti előzmények formálták, hanem az a történeti környezet is, amelyben a latin nyelv szerepe évszázadokon át meghatározta a műveltség szerkezetét. A latin tanítása hosszú időn keresztül nem egyszerűen nyelvi képzés volt, hanem egy olyan ideológiai és hatalmi rend működésének része, amely az Ancien Régime társadalmi hierarchiáit tartotta fenn. A jezsuita collegiumok oktatási rendszere például a latint az arisztokratikus nemzetközi elit közös műveltségi nyelveként ápolta, és ezzel olyan társadalmi elkülönülést hozott létre, amely élesen elválasztotta az uralkodó réteget a többi csoporttól. A rómaiak nyelve tehát egyszerre jelentett tudást és olyan kiváltságot, amely korlátozta a hozzáférést a tudományos és irodalmi élethez. Ezzel párhuzamosan a francia szellemi életben már a XVII. század végétől formálódott egy másik irány. A *Querelle des Anciens et des Modernes* során kialakult szemlélet azt jelezte, hogy a nemzeti nyelveken alkotó írók fokozatosan nagyobb szerephez jutottak, és a polgárság felemelkedésével olyan irodalmi és társadalmi lehetőségek nyíltak meg, amelyek nem a klasszikus nyelvek ismeretén alapultak. A kialakuló pedagógiai modell kevésbé volt nemzetközi jellegű, ugyanakkor jobban illeszkedett a korabeli francia társadalom átalakuló szerkezetéhez, ahol a latin szerepe egyre inkább háttérbe szorult. Ebben a történeti és nyelvi közegben vált érthetővé, hogy a „modernek" végül új irányt adtak az irodalmi és tudományos életnek. A latin nyelvhez kötődő hagyományos tekintély meggyengült, és egy olyan korszak kezdődött, amelyben az anyanyelvi írásbeliség és a szélesebb társadalmi hozzáférés kapott nagyobb jelentőséget.

D'Alembert ezt az átalakulást nem egyszerűen rögzítette, hanem világos ideológiai állásfoglalásként értelmezte. Támogatta mindazokat a törekvéseket,

[32] Discours préliminaire, i. m., xxj.

amelyek az anyanyelvű írásbeliség megerősödése, az esztétikai sokféleség elfogadása és a társadalmi hozzáférés bővülése felé mutattak. A latin nyelvhez kötődő esztétikai kultusz az ő szemében már nem jelentett valódi előmozdító erőt, mert egy olyan társadalmi rend emlékét őrizte, amely a múlt hierarchiájára épült. Látásmódja szerint lezárult annak az értelmiségi elitnek a korszaka, amely a XVII. században még a *respublica litteraria*, vagyis a tudományos és irodalmi közösség ideálját testesítette meg. Ezt váltotta fel egy új időszak, amelyben az empirikus természettudományok mind hangsúlyosabb szerepet kaptak, és háttérbe szorultak azok az arisztokratikus műveltségi formák, amelyek a korábbi századok gondolkodását meghatározták. Ebben a szemléletmódban bekövetkezett fordulatban az is közrejátszott, hogy a felvilágosodás filológiai környezetében a modern művek már közel azonos rangot élveztek az ókori szerzők alkotásaival. Ilyen háttérrel D'Alembert – más, későbbi írásaiban[33] is megfogalmazott – nézeteit könnyen lehetett úgy értelmezni, mintha általában véve is a latin használata ellen irányultak volna. Nemzetközi ismertsége tovább erősítette ezt a hatást, és hozzájárult ahhoz, hogy érvei valóban európai visszhangot keltettek, amelynek nyoma az 1830-as évekig kimutatható maradt.

D'Alembert Collège szócikke

A Collège szócikk az *Enciklopédiá*ban több szerző közös munkája, D'Alembert azonban „O" aláírással egy teljes, négyoldalas egységet írt a bejegyzés *építészeti fogalom (terme d'architecture)* részéhez.[34] Szövege féloldalas bevezetővel indul, majd egy oldalon az oktatás kritikáját fejti ki. Ezt több mint két oldal reformjavaslat követi irodalmi, történelmi, retorikai, filozófiai és művészeti tanácsokkal, végül pedig a kollégiumi oktatás és a magánnevelés összevetése zárja az egységet. A 6,5 hasáb terjedelmű rész a szócikk nagyobbik hányadát teszi ki. A bevezetőben előre jelzi, hogy érvei ellenállást válthatnak ki, ezért az olvasót közvetlenül szólítja meg: „Mielőtt azonban egy ilyen fontos témába fognék, figyelmeztetnem kell az elfogulatlan olvasót, hogy ez a szócikk néhányakban megütközést kelthet, jóllehet ez nem áll szándékomban."[35]

Néhány sorral később a szöveg jelzi, hogy a tárgyalt kérdés egyszerre érinti az államhatalmat és az egyházat, és ebből vezeti le, hogy nem kerülhető meg a nyílt megvitatása. Innen lép tovább Quintilianus *Institutio oratoria* című művéhez, amelyet ellenpontként hív segítségül. Ennek révén válik világossá, hogy a kiindulópontot mindig a saját tapasztalati közegből kell meríteni, mivel az ókori világ feltételei alapvetően különböztek attól, amit a modern kor ismer. A régi

[33] D'Alembert: „Observations sur l'art de traduire en général, et sur cet essai de traduction en particulier." In: *Mélanges de littérature, d'histoire et de philosophie*. 3. köt., Amsterdam, Zacharie Châtelain & fils, 1759. 9–19; D'Alembert: „Sur l'harmonie des langues, et en particulier sur celle qu'on croit sentir dans les Langues mortes et à cette occasion sur la Latinité des Modernes." In: *Mélanges de littérature, d'histoire, et de philosophie*. 5. köt., Amsterdam, Zacharie Châtelain & fils, 1767. 523–568.

[34] D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 634a–637b.

[35] „Mais avant que de traiter un sujet si important, je dois prévenir les lecteurs désintéressés, que cet article pourra choquer quelques personnes, quoique ce ne soit pas mon intention." D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 635a.

tekintélyek érvei ezért nem szolgálhatnak közvetlen útmutatóként a reformok számára. D'Alembert kritikai nézőpontját ennek megfelelően határozottan fogalmazza meg. Nyíltan támadja a jezsuita oktatás módszereit, és hangsúlyozza, hogy nem személyek ellen szól, hanem olyan visszaélések ellen, „amelyek éppúgy zavarják és bántják magukat azokat is, akik hozzájárulnak fennmaradásukhoz, mert félnek szembemenni az árral".[36] A köznevelés (*éducation publique*) lényegét néhány alapvető elemre redukálja, mégpedig öt fő területre. Ezek a humán tudományok, a retorika, a filozófia, az illemtan és a vallás. Röviden ismerteti a korabeli közoktatás felépítését, majd bírálatot is fűz hozzá. A retorikában a gondolatok kiterjesztését tanítják, amelyet *amplificatio* néven ismertek, és amelyet üres beszédnek tart, mivel számára ez nem más, mint semmitmondó beszédet folytatni (*parler sans rien dire*). A filozófiában is olyan, általa haszontalannak ítélt kérdések kerülnek előtérbe, mint Ádám feltételezett filozófiája. A logika tanítását az ő értelmezésében általánosságok és kategóriák uralma határozza meg, gyakorlati alkalmazás nélkül. A metafizika oktatásáról is úgy véli, hogy fontos igazságok keverednek benne jelentéktelen részletekkel. A fizika és az erkölcstan tanítását felszínesnek, a vallási nevelést pedig hol a külsőségek túlértékelésével, hol pedig a figyelem hiányával jellemezhetőnek tartja. Ezt a szemléletet követve a humán tudományok tanítását is saját korának tapasztalata felől közelíti meg. Úgy látja, hogy a kollégiumokban töltött időszakot a latin nyelv szabályainak elsajátítására fordítják, a könnyebben érthető ókori szerzők magyarázatával és a latin nyelvű fogalmazások elméletének tanításával kiegészítve.[37] A „jól-rosszul" ismétlésével arra kíván rámutatni, hogy szerinte a latin oktatása túlságosan hosszúra nyúlik, miközben a tanulók csupán szó szerinti fordítást gyakorolnak latinról franciára és franciáról latinra. Ennek eredménye így szükségképpen szerény marad. A végzős diákok alig értenek meg egyszerű latin szövegeket, és a görög nyelvismeretük is nagyon gyenge. Azt is hangsúlyozza, hogy a megszerzett sekély latintudással is csak nehezen és rosszul tudnak írni. Meggyőződése szerint mindez nem a tanárok hibája, hanem a bevett gyakorlat (*usus*) következménye. A kollégiumokban tanított latinnal szembeni elégedetlenség szerinte egyébként már 1650 körül megjelent, és az Ancien Régime végéig fennmaradt.

A latin oktatás kritikáját követően D'Alembert a kollégiumok szerkezeti különbségeire is kitér, és a korabeli gyakorlatban megkülönböztethető két alapvető formát veszi számba. A XVIII. századi Franciaországban az egyetemek bölcseleti fakultásai által működtetett kollégiumokat[38] nevezte teljes tantervű kollégiumoknak (*collèges de plein exercice*). Párizsban tíz ilyen intézmény létezett, amelyek átfogó képzést kínáltak és a felsőfokú tanulmányokra készítettek fel. Ezzel szemben a szerzetesi kollégiumok, vagyis a *collèges de réguliers* csoportja eltérő szerkezettel működött. D'Alembert értékelése szerint az egyetemi

[36] „ce n'est point aux hommes que je fais la guerre, c'est aux abus, à des abus qui choquent & qui affligent comme moi la plûpart même de ceux qui contribuent à les entretenir, parce qu'ils craignent de s'opposer au torrent." D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 635a.

[37] D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 635a.

[38] Antoine Léon: *Histoire de l'enseignement en France*. Paris, Presses universitaires de France, 1982. 37–42.

kollégiumokban az oktatók helyzete előnyösebb volt, mert egyetlen osztályért feleltek, ami a humán tanulmányok minőségét javította. A szerzetesi kollégiumokban ezzel szemben egy tanár több osztály között váltott, és ezt ő strukturális problémának tekintette. A szerzetesi kollégiumi rendszer – amely az 1760-as évek elejéig döntően a jezsuiták irányítása alatt állt – D'Alembert kritikájának közvetlen intézményi referenciáját képezte tehát. Mindezek alapján következetesen ezek ellen az intézmények ellen lépett fel, és amikor az előszó szövegében a *raison* fogalmát használta, ezzel jelezte azt is, milyen irányú változtatásokat tart szükségesnek a kollégiumok működésében.

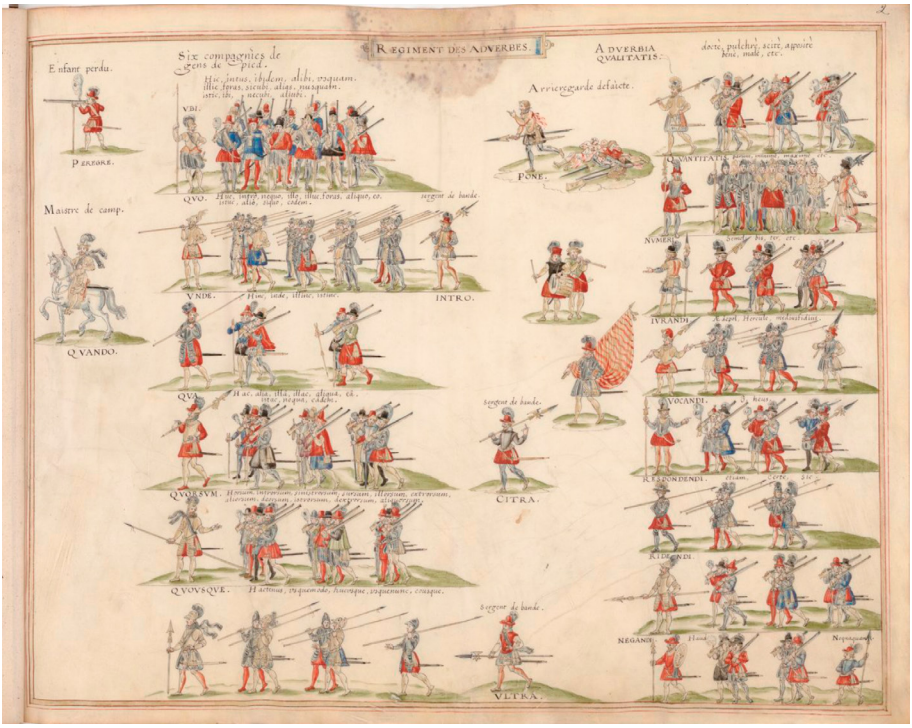

Latin nyelvtan a hadművészetből kölcsönzött allegorikus figurákkal bemutatva
Forrás: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53138742c/f13.item#

D'Alembert az oktatási gyakorlat egy másik elemét is érinti, és élesen bírálja a francia kollégiumokban szokásos iskolai színjátékokat, amelyeket időpazarlásnak tart. Elismerően említi Charles Rollin reformjait, amelyek a párizsi egyetemen háttérbe szorították a tragédiák és a verses deklamációk előadását, és a diákok számára hasznosabb gyakorlatoknak adtak teret. Különösen ironikus hangon

utal a *Despauterius győzelme Szolecizmus felett* című darabra,[39] amelyet a párizsi jezsuita kollégiumokban hosszú időn át előszeretettel és igen gyakran játszottak. A mű allegorikus szereplői Praeteritum és Supinum lovag, valamint Coniugatio márki, akik Despauterius főhadnagyaiként a XVI. századi grammatikus nevében vívnak halálos háborút Szolecizmus és Barbarismus alakjai ellen.[40] D'Alembert ezt az allegorikus-pedáns színházat ízléstelen és gyermeteg időtöltésnek tartja, amely az ifjúság értékes idejét fecsérelte el.

A kollégiumban eltöltött idő pazarlásáról szóló bírálatokat egy példával teszi érzékletessé. Egy fiatalember tíz évet tölt el egy ilyen intézményben, és még ha mindvégig igyekszik is jól élni e hosszú tanulási szakasszal, végül úgy távozik, hogy csupán tökéletlen ismerete van egy holt nyelvről.[41] A latin tanulmányozását ennek ellenére nem vetette el. Horatius műveit továbbra is példaértékűnek tartotta, és a klasszikus alkotások megértésének feltételét abban látta, hogy az olvasó rendelkezzen azzal a tudással, amelyet a latin elsajátítása biztosít. Ugyanakkor a nyelvhasználatot a megértés határáig korlátozta volna, mert megítélése szerint elvesztegetett az az idő, amelyet latin nyelvű fogalmazások készítésére fordítanak,[42] hiszen a klasszikus szövegek értéséhez szükséges háttértudás a korábbi századokhoz képest korában már jelentősen meggyengült. A latin holt nyelv, ennek következményeként pedig „szinte minden finomsága elkerül bennünket",[43] ami az újabb latin szövegeken is érződik, mert többnyire mesterkélt és gyakran nevetséges hatást keltenek. A változás szerinte a francia nyelv régebbi rétegeiben is könnyen felismerhető, és ebből kiindulva a latin esetében még nagyobb eltávolodással számol. Lényegesnek tartja egyúttal, hogy a jelentős értéket képviselő francia szerzők művei az oktatásban is érvényesüljenek, miközben az egyetemi gyakorlat csak korlátozottan épített erre a hagyományra. Végül arra a következtetésre jut, hogy nagyobb érdem az anyanyelv igényes használata és az azon való világos fogalmazás készsége. Elismeréssel utal a párizsi egyetem gyakorlatára, noha számára még ebben az oktatási rendszerben is aránytalanul erős maradt a latin jelenléte.[44]

[39] *La Defaite de Solecisme par Despautere drame sera representé par les Petits Pensionnaires du College Louis le Grand. Le de may à deux heures aprés midy*. A Paris, de l'imprimerie d'Antoine Lambin, M.DC. XCIX.

[40] A „solécisme" kifejezés maga latin eredetű *(soloecismus)*, amely a görög σολοικισμός *(soloikismós)* szóból származik. Az ókori görögök eredetileg a szólókaiak (a szólói görögök) hibás görög beszédmódjára utaltak ezzel a szóval. A Despautère-féle nyelvtankönyvek és a jezsuita iskoladrámák világában a „Solécisme" már mint allegorikus alak szerepel – vagyis a latin nyelv szabályainak megsértését testesíti meg, tipikusan a latin nyelv oktatása és „megtisztítása" körüli didaktikus előadásokban.

[41] „[…] un jeune homme après avoir passé dans un collège dix années, qu'on doit mettre au nombre des plus précieuses de sa vie, en sort, lorsqu'il a le mieux employé son tems, avec la connoissance très-imparfaite d'une langue morte […]" D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 635b.

[42] D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 636b.

[43] „Je sai que le Latin étant une langue morte, dont presque toutes les finesses nous échappent, ceux qui passent aujourd'hui pour écrire le mieux en cette langue, écrivent peut-être fort mal." D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 636b.

[44] D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 636b.

A bírálatok után a szócikkben már a szükséges átalakítások kerülnek előtérbe, amikor D'Alembert a kollégiumi oktatás leírását követően azt fejti ki, mely tantárgyakkal kellene bővíteni a képzést. Úgy véli, hogy az idegen nyelvek oktatását elsősorban azért kellene megerősíteni, hogy a tanulók hozzáférhessenek számos jó szerző művéhez (*un grand nombre de bons auteurs*).[45] Ha az ókori nyelveket az élő idegen nyelvekkel vetjük össze, szerinte ez utóbbiak ismerete több esetben hasznosabb, mivel a holt nyelveket gyakorlatilag csak a tudósok képesek eredményesen használni.[46] A kollégiumi tanterv átalakításához konkrét javaslatokat is fűz: a latin és a görög rovására tanítandó nyelvek között említette az angolt és az olaszt, és – lehetőségként – a németet és a spanyolt is. A francia nyelv és az élő idegen nyelvek mellett a zene, a logika, a metafizika, a filozófia és a fizika szélesebb körű tanítását sürgeti. E tárgyak szerepét nemcsak gyakorlati értékük indokolta, hanem az is, hogy erkölcsi tartalmat közvetítenek. Az irodalom jelentős igazságokat tár fel, a történelem példákat kínál, a zene pedig közvetlenül hat a lélekre. Emellett szükségesnek tartja az elemző gondolkodás következetes gyakorlását is.

D'Alembert tehát először bírálta a fennálló rendet, majd ehhez kapcsolódva felvázolt egy átfogó reformelképzelést.[47] A Collège szócikk megjegyzései ennek megfelelően nem távolságtartó leírást, hanem kritikai értelmezést adtak a közoktatási intézmények állapotáról, miközben a változtatás szükségességét is hangsúlyozták.[48] A hosszabb távú rendezésre törekvő elképzelései miatt D'Alembert átmeneti megoldásként a magánoktatást javasolta a szerinte hiányosan működő kollégiumi nevelés helyett. A kollégiumi oktatás hátrányai – értékelése szerint – két irányból erednek. Egyik oldalon pedagógiai természetűek, mert a tanár kénytelen az átlagos képességű tanulókhoz igazodni, ami a kiemelkedőbb elméjűek számára elvesztegetett idő. Másik oldalon társadalmi és erkölcsi vonatkozásúak, mivel a kollégiumok a nemesi származású fiatalokban olyan magatartásformákat alakítanak ki, amelyek mások lenézésére ösztönöznek. D'Alembert a közoktatás támogatása mellett arra mutat rá, hogy a magánnevelés gyorsabban képes orvosolni azokat a hiányosságokat, amelyek a kollégiumi rendszerben szerinte makacsul fennmaradnak.[49] Úgy látja, hogy a közösségi élet előnyei, valamint az utánzás ösztönző ereje nem kizárólag intézményi keretek között érvényesül, mivel a magánoktatásban is kialakítható egy kisebb, azonos szintű tanulókból álló csoport, amely hatékonyabban működik, mint a kollégiumokban kényszerűen egy szintre sorolt ifjak közege. Bár ideális esetben továbbra is a közoktatást tartja kívánatosnak, a korabeli gyakorlat fényében azok számára, akik tehetik, a magánnevelést javasolja. A szócikk zárlatában személyes hangvételű megjegyzéssel

[45] D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 637a.

[46] D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 637a.

[47] Az új tantárgyak iskolai bevezetése azonban még messze volt. Mornet (2010, 327.) szerint a reformok a nemzeti nyelv javára a latin rovására a *collège*-ekben csak a XVIII. század vége felé kezdtek érvényesülni és lassan kezdtek meghonosodni.

[48] Léon, i. m., 37–42.

[49] A kollégiumok másik hátránya, hogy ingyenesek. Mindaz, amit a tanulókért tesznek, hátrányos a tanárok számára. D'Alembert ezért támogatja, hogy a tanárokat ennek megfelelően díjazzák.

él, amely saját ifjúkori tapasztalataira utal. Emlékei szerint tanulóévei során sok értékes időt vesztegetett el haszontalan foglalatosságokkal, de ezt a veszteséget nem tanárainak, hanem a kialakult szokásrendnek tulajdonítja. Azt kívánja, hogy e tapasztalat tanulsága végül hazája javát szolgálja, s gondolata egy felkiáltással zárul: *Exoriare aliquis!*[50] (Támadjon fel valaki!), amely a reformok iránti reményét fejezi ki.

A személyes hangú befejezés azonban nem lezárja, hanem inkább megnyitja a szócikk értelmezését. A gyermekkorba való visszatérés motívuma nem tűnik meggyőzőnek, amennyiben D'Alembert kollégiumkritikája már a szócikk megírásának idején is egy olyan oktatási rendhez viszonyult, amelynek érvényessége érzékelhetően kérdésessé vált. Megállapításai elsősorban a század eleji állapotokat tükrözték, jóllehet az oktatás szerkezete fokozatos, de alapvető átalakulás felé mozdult el az 1750-es évekre. Miközben a jezsuiták ragaszkodtak a „latinitás elvéhez", a század közepére ez egyre többek számára idejétmúltnak tűnt, majd a rend franciaországi eltávolításával végül intézményesen is megingott. Amikor 1762 és 1764 között lezajlott a jezsuiták kiűzése, a szerzetesi kollégiumok irányítása különféle kezekbe került, és ezzel párhuzamosan új hangsúlyok jelentek meg az oktatásban. Hét intézményt az oratoriánusokra bíztak, akik ezáltal meghatározó pozícióba jutottak.[51] Ugyanakkor a személyes tapasztalatra való utalás mellett a szócikk nem szorítkozik egyetlen nézőpontra. A szövegszervezésben a kereszthivatkozások is biztosítják a nyitottságot: ezek a Classe, a hiányzó Latinité, az Éloquence, a Rhétorique, valamint az Éducation szócikkek felé irányítják az olvasót, és tágabb kontextusba helyezik a kollégiumokról adott leírást.

A Collège szócikk hatása más művekre

Az egyetemes nyelv, a tökéletes nyelv, illetve az „új nyelv" keresése az enciklopédisták nyomán az egész XVIII. századon végighúzódó toposszá, egyfajta utópisztikus eszménnyé vált. D'Alembert írásának hatása számos esszében kimutatható.[52] Helvétiushoz hasonlóan La Chalotais[53] és Holbach is az anyanyelv elsajátításának elsődlegessége mellett foglalt állást a latinnal szemben. A latin így egy olyan oktatási hagyomány jelképévé lett, amely ellen küzdeni kell: egy elavult pedagógia megtestesítőjévé, amely haszontalan tehetségeket nevelt, és amely a „szavaknak", nem pedig „a dolgoknak" szentelte magát.

[50] Vergilius, *Aeneis*, IV. 625.

[51] Michael Müller: *Die Entwicklung des höheren Bildungswesens der französischen Jesuiten im 18. Jahrhundert bis zur Aufhebung 1762–1764. Mit besonderer Berücksichtigung der Kollegien von Paris und Moulins.* (Mainzer Studien zur Neueren Geschichte 4. köt.), Frankfurt am Main, Lang, 2000. 286.

[52] Helvétius: *De l'esprit* (1758); La Chalotais: *Essai d'éducation nationale ou plan d'études pour la jeunesse* (1763); Maubert de Gouvest: *Le temps perdu ou les écoles publiques* (1765); Chaumeix: *Essai sur la manière de remplir les places dans les collèges que les Jésuites occupaient ci-devant* (1762); Coyer apát: *Plan d'éducation publique* (1770); Holbach: *Ethocratie ou le Gouvernement fondé sur la morale* (1776).

[53] Louis-René de Caradeuc de La Chalotais: *Essai d'éducation nationale ou plan d'études pour la jeunesse.* 1763. 145.

Ha D'Alembert Collège című szócikke a vita nyitányának tekinthető, akkor Diderot *Esszé az oroszországi tanulmányokról* és *Egy egyetem terve az orosz kormány számára* című írásai annak mintegy ideális lezárásaként értelmezhetők.[54] Diderot az orosz kormány számára készített egyetemtervében ironikus hangot ütött meg, és éles gúnnyal illette a „szerzetesi oktatást", valamint azt a „papi csuhát és reverendát", amelyet a diákok az elmúlt „kilencszáz évben" elviseltek. Ezzel a katolikus klérus szellemiségét bírálta, amelyet a felvilágosodás eszméivel és az ész fejlődésével ellentétesnek tartott. Mindezzel összhangban ahhoz a kritikához kapcsolódott, amelyet D'Alembert a Collège szócikkben a hagyományos bölcsészeti tantervekkel szemben megfogalmazott, sőt érvelésében D'Alembert szólamainak visszhangja is felismerhető.[55] A retorika a beszéd művészetére oktat a gondolkodás művészetének elsajátítása előtt, a helyes kifejezésmódot tanítja anélkül, hogy előbb gondolatokkal rendelkeznénk; a logika Arisztotelész finomságaival és a szillogizmus rendkívül magasztos, ám igen haszontalan elméletével terheli meg a gondolkodást, száz homályos oldalba sűrítve azt, amit négy oldal alatt világosan el lehetne mondani; az erkölcstan pedig nem ad át ismereteket sem az elme, sem a szív tulajdonságairól, a szenvedélyekről, a bűnökről, az erényekről, a kötelességekről, a törvényekről vagy a szerződésekről. A metafizika szkepticizmushoz és fanatizmushoz vezet, illetve ahhoz a szerencsétlen hajlandósághoz, hogy mindenre meghatározatlan és meghatározhatatlan szavakkal válaszoljunk anélkül, hogy e szavak ürességét felismernénk. Ezzel szemben a természettudomány, a kémia, a földrajz és az anatómia nem foglalja el a méltó helyét az oktatásban.[56] A holt nyelvek kapcsán Diderot – miközben elismeri a klasszikus szerzők ismeretének fontosságát – ragaszkodik ahhoz, hogy e tanulmányokat lerövidítsék, és melléjük hasznos ismeretek társuljanak. Véleménye szerint véget kell vetni a „szavak" tanulmányozásának, és meg kell kezdeni a „dolgok" vizsgálatát, vagyis meg kell tanítani a polgárokat mindarra, amit a jogalkotástól a mechanikai művészetekig tudniuk szükséges.[57] A modern nyelvek esetében Diderot arra is rámutat, hogy lehetetlen volna mindegyiket elsajátítani, mivel a jelenleg alapvetőnek tartott négy nyelv – a francia, az olasz, az angol és a német – mellé a civilizáció előrehaladtával továbbiak csatlakoznak majd.[58]

D'Alembert és Diderot közös álláspontja az oktatás vallási monopóliumának elutasításában fogalmazódik meg. Törekvésük arra irányult, hogy felszámolják azokat a pedagógiai gyakorlatokat, amelyek nem az egyén jellemének és személyiségének kibontakozását segítették elő, hanem a tanulókat társadalmilag és szellemileg passzív állapotban tartották. Ebben a perspektívában az anyanyelv, a modern nyelvek, a természettudományok, a geometria, a kémia és a mechanikai művészetek egyaránt egy olyan társadalom kifejeződései, amely állandó mozgásban van és egyre inkább szakértelmet igényel. A latin ezzel szemben — miközben

[54] Colas Duflo: *Diderot philosophe*. Paris, Honoré Champion, 2013. 238.

[55] Denis Diderot: „Plan d'une Université pour le gouvernement de Russie". In: *Œuvres complètes*. Kiad. Jules Assézat, 3. köt., Paris, Garnier frères, 1875–1877. 450.

[56] Denis Diderot, i. m., 434–436.

[57] Denis Diderot: „Essai sur les études en Russie". In: *Œuvres complètes*. 3. köt., 120–121.

[58] Denis Diderot, i. m., 422.

a tudományos kommunikáció területén megőrzi jelentőségét — holt nyelv marad, amelyet alapvetően egy szűk elit ért és használ, s amelyet a világi oktatás előretörésének érdekében el kell távolítani az oktatás középpontjából.

A Tolomas-ügy

A Collège szócikk jezsuita kollégiumokat célzó heves bírálata egy olyan intézményrendszert érintett, amely sűrű hálózatként borította be Franciaországot. Mindeközben általánosan elfogadott tény, hogy a legkiválóbb elmék – Voltaire-től D'Alembert-ig – ezekben a tekintélyes kollégiumokban nevelkedtek. A kritika ezért a jezsuiták részéről is reakciót váltott ki: a válasz azonban nem merült ki D'Alembert állításainak cáfolatában, hanem személyeskedő hangvétel is társult hozzá. Így robbant ki a nagy feltűnést keltő Tolomas-ügy, amely 1754. november 30-án zajlott Lyonban, ugyanazon a napon, amikor D'Alembert-t felvették a párizsi *Académie française* tagjai közé. Az ügy középpontjában Charles Pierre Xavier Tolomas jezsuita atya (1705–1762), a Szentháromság-kollégium *(Collège de la Trinité)* retorikaprofesszora állt, aki a tanévnyitón, a város teljes előkelősége előtt tartott latin beszédében az enciklopédistákat támadta meg, mindenekelőtt D'Alembert-t, akit a „homuncio cui nec est pater, nec res" (kis emberke, akinek sem apja, sem vagyona nincs) fordulattal illetett. Ez a formula kettős sértést hordozott, mivel egyszerre utalt D'Alembert külsejére és származására.

A botrány nyilvánosságra kerülése egyébként Claude Bourgelat királyi lovászmesterhez kötődik, aki 1754. december 2-án terjedelmes levelet intézett Chrétien-Guillaume de Malesherbes-hez, a királyi cenzúra *Enciklopédiát* támogató vezetőjéhez, a későbbi miniszterhez. Írásában több ügyet is érintett: beszámolt az *Enciklopédia* számára (az V. kötetbe) készülő saját szócikkeiről, a Lyoni Királyi Társaság (Société royale de Lyon) támogatásáról – amely a lyoni Tudományos és Szépművészeti Akadémiával állt rivalizálásban –, valamint Tolomas atya fellépéséről, aki a Társaság tagjaként „gyalázatok áradatát zúdította az *Enciklopédiára* és az enciklopédistákra".[59] A levél legnagyobb része ez utóbbi fellépésnek a tartalmát és retorikai jellegét tárgyalja, vagyis azt, milyen vádakkal és mozgósító fordulatokkal illette Tolomas atya az *Enciklopédiát* és szerzőit: Bourgelat beszámolója szerint az egyház, az állam és a közmorál ellenségeiként állította be őket, azt hangoztatta, hogy aláássák a vallás alapjait, támadják a királyi hatalmat, megrontják az erkölcsöket, valamint a vádak között a plágium is megjelent. Szerinte Tolomas azt állította, hogy az enciklopédisták kisajátítják Bacon rendszerét, és munkájukat tévedések, alkalmatlanságok és következetlenségek sokasága jellemzi. Bourgelat értelmezésében mindez nem pusztán kritika volt, hanem az enciklopédisták erkölcsi és politikai hitelének megingatására irányuló támadás, amely egyúttal azt a követelést is megfogalmazta, hogy az egyházi és világi hatalom lépjen fel velük szemben, és függessze fel a mű terjesztését. Ennek megfelelően Tolomas a magisztrátusokat, a szülőket, a közösség tagjait és a fejedelmeket arra szólította fel, hogy lépjenek fel az enciklopédisták ellen, akiket

[59] Léon Moulé: „Correspondance de Claude Bourgelat". *Bulletin de la Société centrale de médecine vétérinaire*, 70. évf., 1917. 289–302.

a fennálló rend ellenségeiként mutatott be, „merész óriásokként" ábrázolta őket, és azzal vádolta, hogy jogtalanul támadják azokat az embereket és intézményeket, amelyek hivatása az egész földkerekség (*totius terrae*) oktatása. A támadás természetesen D'Alembert személyére volt kiélezve, akit Tolomas alkalmatlannak minősített az ifjúság nevelésére, hiszen „nem ismerik" (*non nosci hominem*), és „sem apja, sem vagyona nincs" (*nec pater est, nec res*). Bourgelat beszámolója szerint Tolomas a Collège szócikket is eltorzítva idézte, és olyan állításokat tulajdonított D'Alembert-nek, amelyek szerint a kollégiumok teljes felszámolására törekedne, majd erre hivatkozva a közvélemény és a hatóságok beavatkozását sürgetné. A beszéd végig a nyilvános konfrontáció és a politikai fellépés irányába terelte a vitát, és az *Enciklopédiá*t érintő szakmai nézetkülönbséget morális és hatalmi konfliktussá alakította. Bourgelat a levél végén mindezt a jezsuiták részéről az enciklopédisták ellen indított nyílt hadjáratként értékelte, és szükségesnek tartotta, hogy erről a királyi cenzúra vezetője tudomást szerezzen. Saját álláspontját egyértelműen az *Enciklopédia* mellett jelölte meg, és kijelentette, hogy a támadások hatására nem elfordul a vállalkozástól, hanem még inkább elköteleződik mellette.

A lyoni események visszhangja más forrásokban, így Voltaire és D'Alembert levelezésében is megjelent: Voltaire 1754. december 6-án, Lyonban tartózkodva, egy colmari ügyvédnek írt levelében utalt rá, míg D'Alembert több forrásból szerzett értesüléseire hivatkozva említette a történteket. Voltaire levelében azt hangsúlyozta,[60] hogy a lyoni esemény nem elszigetelt túlkapás volt, hanem egy olyan jelenség része, amelyben a jezsuiták a nyilvános megszólalás lehetőségével visszaélve személyes támadásokat fogalmaztak meg. Ennek érzékeltetésére Voltaire szó szerint idézte Tolomas beszédéből a „homuncio cui nec est pater nec res" formulát, amely a korábban ismertetett Bourgelat-levélben is hangsúlyosan megjelent. Kiemelte, hogy mindez azon a napon hangzott el, amikor D'Alembert-t beválasztották az *Académie française* tagjai közé, ami a sértés nyilvános jellegét és hatását tovább erősítette. Voltaire értelmezésében Tolomas fellépése így nem csupán bántó volt, hanem alkalmas volt arra is, hogy széles körű ellenszenvet váltson ki szerkesztőtársával szemben. Mindez már eleve egy rendkívül feszült légkörben bontakozott ki, hiszen az *Enciklopédia* első kötete óta folyamatos támadások érték a művet a jezsuiták és a jámborabb hívők részéről. Az ügy visszhangja olyan jelentős volt, hogy szalonbeszélgetések sokaságát táplálta, és különféle találgatások indultak meg D'Alembert származásáról is. Lyon városából például Seguin úr, parlamenti ügyvéd feljegyzése tanúskodik ugyanerről, aki így írt: „1755. január 5-én megtudtam, hogy az említett De Tencin bíborosnak dolga volt Jacobine nevű húgával, ebből a kapcsolatból született egy fia, akit D'Ardinberg úrnak, vagyis D'Alembertnek hívtak, róla egy író nemrégiben azt mondta, hogy

[60] Lettre autographe de Voltaire à Sébastien Dupont. Lyon, 6 décembre [1754]. Közli: Guy Chaussinand-Nogaret: *D'Alembert: une vie d'intellectuel au siècle des Lumières*. [Paris], le Grand livre du mois, 2007. 79.

»cuius nec pater nec ros«."[61] A név és a latin formula itt már torzult, hibás alakban szerepelt, de a pletyka így is gyorsan terjedt. Az ügy ráadásul azért vált valóban közüggyé, mert a levelezések egy részét hamarosan kinyomtatták és terjesztették is.[62]

D'Alembert kezdetben felsőbbrendű távolságtartással kezelte a sértést,[63] és csak később szánta el magát arra, hogy nyomást gyakoroljon a Lyoni Királyi Társaságra, és elégtételt követeljen Tolomas kirohanása miatt. Ebben szerepet játszott az is, hogy ekkor hírneve csúcsán állt, és filozófus barátai is ösztönözték a fellépésre, akik szintén sértve érezték magukat az ügy kapcsán.[64] Mivel a támadást megfogalmazó jezsuita annak a testületnek volt a tagja, amelyet Jacques-Germain Soufflot királyi építész vezetett, D'Alembert tiltakozó levelét közvetlenül hozzá címezte, nyilvános elhatárolódást és jóvátételt remélve. A megszólítást ugyanakkor az akadémiai és tudományos világra is kiterjesztette, mert úgy vélte, hogy kollégái osztoznak a felháborodásában. Ám a remélt bocsánatkérés, beismerés és helyreigazítás több levélváltás után sem érkezett meg. D'Alembert 1755. január 30-án újabb felszólítást intézett az elnökhöz, és hivatalos igazságtételt kért. Ebben így fogalmazott: „A tudományos műveltség becsülete – az *Enciklopédiá*é, mindazoké, akik velem együtt munkálkodnak rajta, valamint azon irodalmi társaságoké, amelyek tagjai közé való beválasztásomat megtiszteltetésnek tartom, köztük az önöké is – nem engedi meg számomra, hogy közömbös maradjak az egyik kollégájuk nyilvános sértéseivel szemben."[65] D'Alembert a konfliktus nyilvánosságra hozatalától a közvélemény támogatását várta, kortársai megítélése azonban inkább tartózkodó volt. Bár február 28-án a Lyoni Királyi Társaság öt tagja D'Alembert iránti szolidaritásból lemondott, majd Tolomas is kilépett, ezek a személyi következmények nem maradtak tartósak. Amikor 1758-ban a Társaság egyesült a Lyoni Akadémiával, Tolomas neve ismét megjelent a tagok listáján. A Tolomas-ügy tehát D'Alembert számára az adott intézményi keretben vereséggel végződött, erkölcsi és nemzetközi tekintélye mégis éppen e konfliktus nyomán erősödött meg. XIV. Benedek pápa ajánlására – noha személyesen nem ismerte őt – pályázat nélkül vették fel a bolognai intézet tagjai közé, annak ellenére, hogy az intézet szabályzata a következő három halálesetig kizárta új tagok felvételét.[66] E rendkívüli gesztus nyomán más udvarok is megkeresték D'Alembert-t – II. Frigyes porosz király például évi 1200 livre juttatást ajánlott fel számára –, ami XV. Lajos rosszallását váltotta ki, mivel a francia király nehezen

[61] *Les Cahiers de M. Seguin, avocat en parlement et aux cours de Lyon, 1710–1770*. Kiad. Léon Gallé, Lyon, Bernoux, Cumin & Masson, 1901. 80.

[62] „Querelle littéraire. Dalembert, le P. Tolomas et la Société royale de Lyon". *Revue du Lyonnais*, 4. évf., 1836. 197. 3. lj.

[63] Egy ismeretlen levelezőtársának D'Alembert ezt írta: „Nem olvasom a szennylapokat, amelyekről Ön beszél nekem, és nem kételkedem abban, hogy mindenféle szemetet tartalmaznak; mindezen aljasságok helye a fiókban van [...]" *Revue du Lyonnais*, 198.

[64] Lettre de D'Alembert à la Société Royale de Lyon, en date du 30 janvier 1755. Académie de Lyon, Ms 266, 2. köt., 142. fol.

[65] *Revue du Lyonnais*, 200.

[66] Irène Passeron: „Le mémoire de D'Alembert sur lui-même". *Recherches sur Diderot et sur l'*Encyclopédie, 38. évf., 4. sz., 2005. 21.

viselte, hogy más uralkodók filozófusok, főként francia filozófusok pártfogásával növelték tekintélyüket.[67]

A Tolomas-ügy nem elszigetelt eset volt, hanem egy olyan nyilvános vitaszíntérbe illeszkedett, amelyben bölcselkedők és bírálóik egyre gyakrabban fordultak a sajtóhoz és a pamfletirodalomhoz – sokszor személyeskedő hangnemben –, amint azt Voltaire és Fréron ismert vitája is mutatja. A konfliktusok 1757-ben érték el tetőpontjukat: az év elején, január 5-én Versailles-ban egy zavart elméjű egykori szolga, Robert-François Damiens megsebesítette XV. Lajost, majd a hatóságok szigorúbb könyvkiadási ellenőrzéseket vezettek be, és intézkedéseket tettek az uszító tartalmú művek megjelenésének megakadályozására. Noha az *Enciklopédia* a VIII. kötet Jésuites szócikkében elítélte a merényletet és nem sokkal később a felelősséget a Jézus Társaságára hárította, az ellene irányuló támadások nem csillapodtak, sőt tovább erősödtek. 1757 novemberében megjelent a D'Alembert által írt, nagy visszhangot kiváltó Genève szócikket tartalmazó VII. kötet, amely újabb lendületet adott a vitának. D'Alembert leveleinek hangneme ekkorra már kifejezetten sértetté és indulatossá vált. Az *Enciklopédiá*tól való visszalépés mellett döntött, és ezt így fogalmazta meg: „az *Enciklopédiá*t ott kell hagyni, és ezt a döntést meghoztam."[68] Ennek a dokumentumnak a jelentősége abban rejlik, hogy lehetővé teszi D'Alembert lemondásának pontosabb datálását, így azt nagy biztonsággal 1757 decemberének utolsó napjaira tehetjük. Rousseau nem sokkal később, 1758-ban elküldte neki a *Lettre sur les spectacles* című írását, amelyben élesen bírálta a Genève szócikket. Eközben az *Enciklopédiá*t egyszerre ítélte el a világi és az egyházi oldal: a párizsi parlament 1759. január 23-án hozott határozatot, XIII. Kelemen pápa pedig szeptember 3-án küldte el levelét. A kettős „támadás" egy időre megszakította a nagy mű kiadását, és a vállalkozás D'Alembert személyével is elsőrangú munkatársat veszített el. A *Dictionnaire de biographie française* D'Alembert-szócikke egy Diderot által Voltaire-nek 1758. február 19-én írt levelet idéz,[69] amelyben már szerkesztőtársa „D'Alembert dezertálásáról" beszél.

Összegzés

A XVIII. század közepének Franciaországában a nevelés kérdése nem csupán pedagógiai, hanem mélyen politikai és kulturális természetű probléma volt. Az *Enciklopédia* körül csoportosuló filozófusok és értelmiségiek számára ez az ügy az emberi szabadság és a társadalmi fejlődés kulcsfontosságú tényezőjévé vált. Az oktatási rendszer kritikája tehát nem öncélú tudománypedagógiai vitaként jelent meg, hanem egy átfogó társadalmi reformprogram részeként.

A jezsuita kollégiumok, amelyek a régi rendszer szimbolikus és tényleges bástyáiként működtek, nem csupán egy bizonyos tudást, hanem egy egész világrendet közvetítettek. A latin nyelv kizárólagos használata, az antik tekintélyek

[67] Chaussinand-Nogaret, i. m., 82.
[68] Lettre de D'Alembert à Durival. Közli: Yves Laissus: „Une lettre inédite de d'Alembert". *Revue d'histoire des sciences et de leurs applications*, 7. évf., 1. sz., 1954. 5.
[69] *Dictionnaire de biographie française.* 1. köt., Paris, Letouzey, 1933. 1401.

iránti kritikátlan hódolat, a retorikai és dogmatikus képzés mind az Ancien Régime autoriter és hierarchikus struktúráját tükrözték. Ebben a rendszerben a tudás nem a vizsgálódás és tapasztalat eszköze volt, hanem a tekintély megőrzését szolgálta. Az *Enciklopédia* szerzői, élükön D'Alembert-rel, Faiguet-vel, Beauzée-val vagy Dumarsais-val, ezzel szemben a tudás új politikáját képviselték: szerintük az oktatásnak nem a szavakra, hanem a dolgokra kell irányulnia. Ez a jól ismert enciklopédista jelszó („étudier les choses et non les mots") azt a radikális fordulatot jelöli, amely az oktatás célját az ember autonómiájának, gondolkodási képességének és hasznosságának fejlesztésében látta – s nem a múlt szimbolikus nyelvének őrzésében. A latin nyelv ekként az oktatási rendszer konzervatív és haladó erői közti viták metonímiájává vált. Egyfelől a tudományos világban még mindig szükség volt rá – ezt mindannyian elismerik –, másfelől a nevelésben elfoglalt helyét egyre gyakrabban kérdőjelezték meg. A kérdés már nemcsak az volt, mit és hogyan tanítsanak, hanem az is, hogy kinek és mi célból. A Tolomas-ügy ezt az ideológiai konfliktust már a nyilvános színtéren jelenítette meg. A jezsuita rend és az enciklopédisták szimbolikus ütközése egy retorikai beszéd ürügyén egyfajta kulturális hatalmi harccá vált. A középpontban nem egy tanár sértése vagy egy filozófus válasza állt, hanem annak kérdése: ki rendelkezik azzal az autoritással, hogy megmondja, mi a tudás, ki taníthat, és mit jelent műveltnek lenni.

A konfliktusok során fokozatosan láthatóvá vált, hogy az *Enciklopédia* nem egyszerűen egy tudományos vállalkozás, hanem egy új értelmiségi ethosz megteremtésének eszköze: egy olyan világban, ahol a tudás közvetítése már nemcsak a papi kaszt privilégiuma, hanem a társadalmi részvétel és az egyéni értelmi autonómia terepe. Így az oktatás reformja nem pusztán egy új tanterv vagy módszertan kérdése volt, hanem a hatalom újraszervezésének programja: annak a világi, racionális és tapasztalaton alapuló közösségi tudásnak a létrehozása, amely a felvilágosodás egyik legfontosabb programjaként értelmezhető.

SZTE Klebelsberg Könyvtár és Levéltár
kaman-gausz.ildiko@szte.hu